

КАКВО ОЗНАЧАВА „ПРОМЯНА НА СИСТЕМАТА”?²

В студията се изясняват концепциите за капитализъм, социализъм, демокрация и промяна на системата, които отдавна представляват интерес за автора. При преосмислянето на тези фундаментални проблеми на постсоциалистическата трансформация се запазва дистанцията от ежедневиите събития, въпреки че написването на студията е предизвикано от конкретни политически събития.

Основната цел на изследването е да предложи средство и метод на подход. Как може човек да подходи към положително определение на социалната структура? Как позитивният и отрицателният подход могат да се запазят разделени в теоретичния анализ? Това не са лесни проблеми и тяхното разрешаване не е обикновена задача. В студията се дават редица примери за тези теоретични задачи. За да се разграничат по-маловажните опити на ежедневието от истински голямата историческа трансформация се припомнят фундаментални факти от промяната на системата как са се появили капиталистическата икономика и парламентарната демокрация.

JEL: P30, P50

Въведение³

Вдъхновение да напиша тази студия ми дадоха някои изказвания на демонстрациите на площад “Лайош Кошут” пред Унгарския парламент в Будапеща през есента на 2006 г. Според един от ораторите целта беше „нова

¹ Янош Корнай, Collegium Budapest, Szentháromság utca 2, H-1014 Budapest, Hungary, e-mail: kornai@colbud.hu.

² Тази статия е включена в сборник студии на Янош Корнай (From Socialism to Capitalism, forthcoming. Budapest, Central European University Press). Статията е публикувана първо на унгарски език през 2007 г.

³ Бих искал да изразя благодарност на моя колега Noémi Péter, който ми помогна да прегледам и обработя теоретичната литература относно системи и системни промени. Искам да благодаря на Zdenek Kudrna и Eszter Nagy за тяхното сътрудничество в изследването, което стои в основата на тази студия. Благодарен съм също на Péter Gedeon, Gábor Halmai, László Kontler, Imre Kovách, György Kövér, Timur Kuran, Aladár Madarász и Ákos Róna-Tas за техните съвети.

Предметът на студията – изясняване концепциите за капитализъм, социализъм, демокрация и промяна на системата, отдавна представлява интерес за мен. За първи път изказах мислите си по този въпрос преди 10 години. Заглавието на статията, която публикувах тогава („Какво означава и не означава промяната на системата”), показва, че тя е интелектуален предшественик на сегашната студия. Опитът и изследванията през следващото десетилетие ми позволиха да представя тук мислите си по-зряло и в по-пълна форма.

промяна на системата, четвърта република”. Подобни пламенни гневни искания бяха отправени и в други изказвания.⁴

Такива думи не могат да се пренебрегнат лесно, тъй като засягат важен проблем. Какво означава изразът „промяна на системата”? Осъществена ли е вече промяната, или може би дори още не е започнала? Тук се опитвам да отговоря на тези въпроси спокойно и обективно.

Нямам намерение да убеждавам демонстрантите на площад “Лайош Кошут” или техния духовен водач. Сред изследователите в социалните науки и сред по-голяма част от интелектуалците, интересувачи се от политически въпроси, съществуват много разногласия. Една от причините за това е объркване, недоразумения и липса на яснота на концепциите. Намерението ми е да помогна за поставянето в ред на концептуалния апарат.

Трябва да предупредя читателите да не очакват от тази студия казусен анализ на демонстрациите и безредиците през есента на 2006 г. или политически съвет относно задачите на правителството през идващите месеци. Намерението ми е да запазя дистанция от ежедневните събития при преосмислянето на някои фундаментални проблеми на постсоциалистическата трансформация.

Позитивен или нормативен подход

Съществуват два подхода. Единият е *позитивният* - кои наблюдавани и изпитани социални формации, съществуващи в историята, могат да се нарекат „система”? Кои наблюдавани и изпитани промени в историята могат да се нарекат „промяна в системата”?

Другият е *нормативният подход* - какви промени са одобрени или порицани от тези, които заемат позиция по този въпрос? Какви промени им доставят удоволствие или ги ужасяват?

Ще спомена нормативните преценки на други хора, но ще представя също и моята лична позиция. Съществуват много дебати дали може да бъде направено

⁴ Източникът на изречението “Някои от ораторите на площад “Лайош Кошут” искат нова конституция, основана на доктрината за Свещената корона, конституционално национално събрание, нова промяна на системата” е *Magyar Nemzet Online*, 21.09.2006. “Те вече искат промяна на системата, защото според ораторите никой дори не се е консултирал с желанието на хората за това при каква държавна форма те биха искали да живеят в Унгария” (“Rendszerváltást követeltek a Kossuth téren”) (Желаната промяна на системата на площад “Лайош Кошут” – *Magyar Nemzet Online*, 05.10.2006).

това разграничение.⁵ Позитивният подход се смята за илюзорен - изборът на тема от страна на изследователя, системата от концепции, които той/тя използва, и набляганията и допусканията в нея - всички те са основани на ценностни преценки. Нека в този случай се опитаме да направим разграничението, доколкото е възможно. Проблемът тук не е доколко бихме могли да останем „без ценности” в позитивен подход, а че двата подхода включват отговори на радикално различни въпроси.

Позитивният подход води накрая до позитивно твърдение – предположение, хипотеза. Тогава въпросът, който трябва да зададем, е дали твърдението е *вярно*. Може ли да бъде доказано или потвърдено? Във всеки случай дали това е твърдение, което може да бъде опровергано, или може ли въобще да се разбере критерият за истина и неистина?

Тези въпроси не могат да се поставят с нормативния подход, който води до ценностна преценка - приемам ли това, което изследвам, за *добро*? Твърдението е ценностно зависимо. То може да се основава на съзнателен избор на ценности или само на предразсъдъци, емоция, недоверие, гняв или възмущение, или обратно – на съчувствие и доверие. Това оставя отворена възможността за опит за проучване чрез научно изследване на неизказаната, може би несъзнателна, система от ценности, върху която се основава твърдението.

Разграничението между двата подхода е добре известно. И все пак голяма част от дебата относно промяната на системата е бил белязан от объркване между тях. Това разграничение играе ключова роля в довода относно промяната на системата, който изразявам тук.

Позитивен подход към промяната на системата

Какво би трябвало да се разбира под „социалистическа система”? Може да се даде нормативен отговор. Някои биха казали, че името „истински социализъм” не означава формата, която съществуваше в Съветския съюз, а после и в останалите комунистически държави. Някои биха казали, че тя е обида за благородната концепция на социализма. Не беше коректно да се говори за

⁵ За съжаление може да се очаква и по-нататъшно концептуално недоразумение, специално от тези, които не са свикнали с двойката противоположности „позитивен/нормативен” във философията на науката. Твърде често благосклонната преценка се описва като „положително” мнение, а неблагоприятната – като „отрицателно”. Всяка кампания срещу това друго значение на „положително” в интерес на яснотата изглежда осъдена на провал. Единственото усилие на автора тук е при използването на думата „положително” да се придържа към значение, обратно на „нормативно”, предпочитайки в същото време такива синоними като „благоприятно” и „неблагоприятно” за ценностни преценки. Препоръчвам други, поне професионалните аналитици, изследователи и съветници, да направят същото, макар и да не смятам, че много хора ще последват препоръката.

съществуващ социализъм, когато това, което се наблюдаваше, въобще не беше истински социализъм.

Нямам нищо против тези, според които описанието „социалистическа система” беше чест, която трябва да се заслужи; нещо, което формациите на Ленин, Сталин, Ракоци или Чаушеску не успяха да постигнат. Изразът беше смятан за чест и в официалната реторика в социалистическите държави. Обратно на предишното разбиране, изводът беше, че „съществуващият социализъм” се е справил добре на изпита.

Според позитивния подход определението не може да е условно; неговото начало трябва да бъде наблюдение и анализ на действителността. Нека да разгледаме аналогия от естествените науки. Съществуват много породи кучета. Изглежда почти невероятно и неприемливо малък пекинез и огромен Сан Бернар, толкова различни в тяло, походка, козина, външен вид и характер, да бъдат класифицирани като домашни кучета (*Canis familiaris*). Само че това кои породи могат или не могат да се класифицират като кучета не зависи от вкусовете на хората, които обичат или мразят кучета. Зоолозите могат да опишат точно какво общо имат кучетата и кои позитивни критерии определят дали едно животно принадлежи към вида „домашно куче” (*Canis familiaris*).⁶ Позитивните критерии са решаващият фактор дали едно животно принадлежи към вида „куче” или „котка”, а не симпатията или антипатията към тези животни.

В книгата си „Социалистическата система” (Kornai, 1993) аз използвах позитивен подход. През 1987 г. съществуваха 26 държави, които официално определяха себе си като социалистически.⁷ Какви общи специфични черти имаха те помежду си? Аз не се опитвах да открия възможно най-много подобни белези. Напротив, стрелях се да направя кръга от характерни черти колкото се може по-тесен, но достатъчен, за да се разграничат ясно държавите в социалистическата система от тези, които не бяха в нея. Или, използвайки езика на логиката, да посоча *необходимите и достатъчни условия* за това да може да се каже ясно дали дадена държава в определен момент е в социалистическа система?

Това налага да се представят трите необходими и достатъчни условия:

1. Водеща роля в собственическите отношения играе публичната собственост, а частната е най-много второстепенна, допълнителна.
2. В координацията на социално-икономическите отношения доминираща роля има централноориентираната бюрократична координация, а пазарната е представена най-много като второстепенна, допълнителна.

⁶ Позитивният критерий е, че индивидите от един и същи вид трябва да могат да се размножават и да произвеждат плодородни потомства.

⁷ Тези 26 социалистически държави са подредени в таблица в подробния ми труд „Социалистическата система” (Kornai, 1993).

3. Монопол в политическата власт има марксистко-ленинската комунистическа партия, чиято програма включва премахване на капитализма, основан на частната собственост и пазара, т.е. партия, враждебна към капитализма. Със своите действия тя ще демонстрира, че е решена да осъществи такава програма. Тази трета отличителна черта предхожда другите две в последователността на историческите събития. Комунистическата партия ще осъществи масова национализация и мащабно елиминиране или задържане на пазара.

Тези три *първични*, абсолютно необходими условия ще са достатъчни за системата да развие много *вторични* общи характеристики – може би след дълги забавяния. Например те ще са достатъчни, за да се създаде законодателство, съответстващо на системата; за да възприемат правителството и икономическите лидери поведение, отговарящо на нейните изисквания; за да преживеят повечето граждани социализация в съответствие с изискванията на системата, и т.н.

Концепцията за „социалистическа система“ обхваща „*семејство*“ от системи. Конфигурацията от институции в дадена държава се променя с времето - Съветският съюз на Брежнев се различаваше от този на Сталин. Отделните държави се различаваха помежду си през даден период - ГДР на Хонекер не беше такава като Камбоджа на Пол Пот. Но общото между тях, както беше ясно демонстрирано в практиката, бяха трите посочени характеристики.

Кои необходими и достатъчни условия трябва да са налице, за да се каже, че в определена историческа формация се прилага капиталистическа система? Отговорът е симетричен с казаното за социалистическата система.

1. Водеща роля в собственическите отношения играе частната собственост, а публичната е най-много второстепенна, допълнителна.
2. Доминираща роля в координацията на социално-икономическите дейности има пазарът, а централноориентираната бюрократична координация е представена най-много като второстепенна, допълнителна.
3. Не съществува политическа власт срещу капитализма, частната собственост и пазара. Тези институции са или активно поддържани, или поне третираны по благосклонен, „приятелски“, неутрален начин.

Трябва да отбележим, че необходимите и достатъчни условия не включват демокрация. Капиталистическата система може да действа в деспотична политическа структура, която потиска политическите права и свободи и чиито лидери не са избрани от система с парламентарни избори. Всичко необходимо на капитализма, за да оцелее, е политическият режим да не бъде антикапиталистически. Проблемът за демокрацията е разгледан по-нататък в студията.

Трите посочени характеристики не бяха избрани от пакет възможни условия въз основата на някакво условно определение за капитализъм. Пътят към извеждане на дефиниция напомня този за социалистическата система. Той започва от опит и наблюдение на характеристиките на реалните исторически формации. Разглеждайки голяма група държави, които са съгласни да се нарекат капиталистически, нека видим какво общо имат помежду си. Те отговарят на трите *първични* условия, но могат да се различават по своите *вторични* характеристики, например законодателна система, икономическа дейност и преразпределителна роля на държавата, религиозна принадлежност на народите, и т.н.

Концепцията за капиталистическата система (подобно на социалистическата”, както вече споменах) обхваща “*семејство*” от системи. Отново конфигурацията от институции във всяка държава се променя в историята - във Великобритания през XIX век тя е различна в сравнение със сегашната, и във всеки отделен период днешните Швеция и Норвегия не са същите като САЩ и Нова Зеландия. Всичко това илюстрира трите посочени характеристики на капиталистическата държава.

Дихотомията „социализъм *срещу* капитализъм” не противоречи на вариантността вътре в системните семејства. Тя съответства и на факта, че са съществували и съществуват специфични формации, които не могат да бъдат лесно включени в никое семејство. Ето някои изключения.

- В по-слабо развити държави дълго време могат да съществуват съвместно предкапиталистически и капиталистически форми. .
- Необичайни форми на собственост има в страни, където влиянието на исляма е силно или дори се е появило теократично политическо и идеологическо правило. Тези форми не могат да се нарекат нито публична, нито частна собственост. Нещо повече, съществуват механизми на координация, в които ислямският закон и/или традиция трайно противостоят на обичайното действие на пазара (Kuran, 2005). Така че действителната система в тези държави не се вписва в капиталистическото семејство от системи и определено не може да се нарече социалистическа.

Тук няма нищо, което да обърка аналитиците. Възможно е да се използват класификации, които предписват строги очертаващи критерии, но признават наличието на изключителни, противоречиви или неясни случаи, които не могат да бъдат класифицирани. Например дихотомията мъж/жена е работеща въпреки съществуването на хермафродити.

Противопоставяйки *две* големи системи, аз се присъединявам към интелектуалната традиция, основана от Маркс, която извежда на преден план концепцията за *капитализма*. Двойката капитализъм/социализъм се използва и

от други автори, вкл. немарксистите – например Károly Polányi, Max Weber, Ludwig von Mises, и Joseph Schumpeter.⁸

Това не е единственият възможен подход за изясняване концепцията за системата. Някои аналитици отхвърлят остро противопоставянето на *двете* големи системи и *двете* фамилии модели, наблягайки върху това, че всички съществуващи системи смесват различни елементи. Публична и частна собственост, бюрокрация и пазар, демокрация и диктатура, както и много други индивидуални характеристики могат да бъдат открити във всяка страна, но комбинирани в пропорции, които се разграничават по държави и периоди. Съществуват много комбинации, могат да се представят различни типологии от разнообразни гледни точки (Prugot, 2005 и 2006).

Аз не бих изключил напълно такъв подход. С удоволствие го използвам, за да разгранича специфични исторически реализации *в едно и също семейство от системи*. Както споменах, Камбоджа се различава от ГДР, както и Швеция и Норвегия от САЩ и Нова Зеландия. Въпреки това твърдя, че тази силна дихотомия има голяма разясняваща и обясняваща сила.⁹

Сега вече сме въоръжени с концептуален апарат, за да решим кога промяната на системата е приключила. Това става, когато анализираната държава вече не притежава трите първични характеристики на социалистическата система, а преобладават трите първични характеристики на капиталистическата система.

Според този позитивен подход можем да твърдим, че в десетте нови постсоциалистически страни-членки на Европейския съюз, вкл. Унгария, промяната на системата е приключила. (Не казвам, че тя е приключила само в тях, но доводът ми тук не изисква изясняване на въпроса дали това е станало в други държави, или не.)

Това е позитивно твърдение, което ще се докаже или отрече от опита. Не бих искал да утежнявам студията с много статистика. Ще се огранича до две таблици от доклади на Европейската банка за възстановяване и развитие (ЕБВР), извличайки от тях някои данни за Унгария.

- Първото от първичните условия е изпълнено (вж. табл. 1). През 2004 г. 80% от БВП на Унгария са от частния сектор.

⁸ Кратки прегледи на интелектуалната традиция, която използва концепцията за капитализма и се противопоставя на *двете* големи системи, могат да бъдат намерени в Berend, 2001 и Heilbrunner, 1980 и 1991.

⁹ Днешните социални учени се разграничават по отношение на използването на тези подходи. Ясни примери има в два уважавани и широко разпространени икономически учебника, намерили приложение в американското висше образование. Fischer and Dornbusch (1983) използват двойката концепции капитализъм/социализъм, но Mankiw (2004) я избягва.

Таблица 1

Дял на частния сектор в БВП, %

Държава	1989г.	1990г.	1992г.	1994г.	1996г.	1998г.	2000г.	2002г.	2004г.
България	10	10	25	40	55	65	70	70	75
Чешка република	5	10	30	65	75	75	80	80	80
Естония	10	10	25	55	70	70	75	80	80
Унгария	5	25	40	55	70	80	80	80	80
Латвия	10	10	25	40	60	65	65	70	70
Литва	10	10	20	60	70	70	70	75	75
Полша	30	30	45	55	60	65	70	75	75
Румъния	15	15	25	40	55	60	60	65	70
Словакия	5	10	30	55	70	75	80	80	80
Словения	10	15	30	45	55	60	65	65	65

Забележка: Изчисленията включват официални (правителствени) и неофициални източници. Делът съдържа официалната и неофициалната дейност на частните фирми. Всички компании с преобладаваща частна собственост се смятат за частни.

Източник: ЕБВР, 2006.

- Второто от първичните условия е изпълнено (вж. табл. 2). ЕБВР дава експертни „оценки на показателя за преход“ на държави за това колко са напреднали в постсоциалистическия преход във вид на различни характерни черти на пазарната икономика. Най-добрият резултат е 4+, който Унгария получава по двата показателя, свързани с механизмите на координация: либерализация на търговията и външнотърговски транзакции. Това води до вече доминираща роля на пазарния механизъм в координацията.

Таблица 2

Стойности на ЕБВР-индекса за преход към пазарна икономика

Държава	Търговия	Либерализация на цени и транзакции с валута
България	4+	4+
Чешка република	4+	4+
Естония	4+	4+
Унгария	4+	4+
Латвия	4+	4+
Литва	4+	4+
Полша	4+	4+
Румъния	4+	4+
Словакия	4+	4+
Словения	4	4+

Забележка: Стойността на показателя варира от 1 до 4+. 1 показва никаква или почти никаква видима промяна след периода на централизирано планиране, а 4+ - условия, равни на тези в индустриалните пазарни икономики.

Източник: ЕБВР, 2005, табл. 1.1.

- Няма да подкрепя с числа твърдението, че третото условие е изпълнено - политическата система и законодателството на Унгария защитават частната собственост и пазарните институции. Читателят може да провери истинността на това твърдение.

Беше направено позитивно изказване, избягващо ценностна преценка. *Промяната на системата е настъпила.* Възможно е това да предизвика удовлетворение или недоволство. Но не може да има спор между доволните и негодуващите относно това дали десетте нови страни-членки на ЕС са влезли в семейството на капиталистическите системи, или не, защото основните системни характеристики са подобни на тези в другите капиталистически държави.

Хората трудно възприемат думата „капитализъм“. Общественото мислене претърпя дълбоко индоктриниране през десетилетията на комунистическа власт, когато вестници, радиа и телевизии, училища и университети, празнични слова и партийни семинари едновременно насаждаха идеята, че капитализмът е омразна, осъдителна система. „Възстановяването на капитализма“ не беше цел даже на тези, които се противопоставяха на съществуващата социалистическа система. Дори радикалните опоненти на социализма не декларираха, че искат „капиталистическа система“ в иначе твърде дръзки и откровени трудове „самиздат“. Друга причина, поради която не направиха това беше, че не бяха преосмислили въпроса, или пък ако подкрепяха възстановяването на капитализма не искаха да наблягат на този факт от страх да не се отчуждят от читателите си. Очевидно политици, политически коментатори и социални учени продължиха да избягват израза, дори след като цензурата и самоцензурата беше прекратена.¹⁰ Тази фраза не може да се намери в първите манифести на партиите, основани след 1989 г., предпочитайки евфемистични изрази като „пазарна икономика“, които са по-приемливи за общество, свикнало с антикапитализъм.

Позитивен подход към промяна на политическата структура

Десетте нови източноевропейски страни-членки на Европейския съюз изпълниха не само минималното условие за премахване на монополната власт на комунистическата партия с нейната антикапиталистическа, марксистко-ленинска идеология, отваряйки по този начин пътя към приобщаване към капиталистическото семейство от системи. Случи се нещо много повече, промяната беше много по-дълбока - диктатурата даде път на демокрацията, а политическият монопол на комунистическата партия – на конкуренцията между няколко партии.

Както вече подчертах, тази политическа система не е *необходимо* условие за промяна на системата. Капитализмът можеше просто да замени социализма, както един вид политическа тирания беше просто заменен с друг. Да си

¹⁰ Заедно с моите колеги търсихме броеве на периодичните издания *HVG*, *Magyar Narancs* и *Hitel*, и забелязахме, че думата „капитализъм“ започва да се появява в статии едва след 1992-1993 г.. Не много отдавна Péter György си спомни собственото скромно избягване на думата: “1989 г. свидетелстваше и обещавахе многопартийна система и почти никой не говореше за капитализъм. Правителство след правителство се сменяше, и всяко от тях оправдано избягваше да запознае обществото с реалността на капитализма” (György, 2006).

спомним 1919 г. и последващия начален период, когато червеният терор беше заменен с бял. Или победата на Пиночет. Беше нещастен исторически късмет, че двете трансформации – политическа и икономическа, съвпаднаха. Това не зависеше само от външни условия. За него допринесоха също движенията и организациите на демократичната опозиция на комунистическата система, процесът на интелектуално просветление, както и идеологическото и моралното обръкване в лидерството на комунистическата партия, т.е. *вътрешни* сили. Ролята на последните беше по-голяма в някои държави (може би най-много в Унгария и Полша) и по-малка в други, но едва ли може да се отрече, че отговорността на тези вътрешни сили не беше от решително значение за рухването на комунистическата тирания. В крайна сметка това стана възможно благодарение на външни обстоятелства - промени в международните отношения. Съветският съюз успя да попречи на Унгария през 1956 г., Чехословакия през 1968 г. и Полша през 1981 г. да се отделят от социалистическия лагер, но не можа да ги спре през 1989-1990 г.

Думата “демокрация” досега се използваше без обяснение, но тя има нужда от конкретизация, тъй като основната задача на тази студия е концептуалното изясняване. Аз ще използвам същата методология, както при дефинициите за *социализъм* и *капитализъм*, въпреки че тя в никакъв случай не е самоубедителна или единствено възприетата. Отново ще приложа позитивен, а не нормативен подход. Има държави, които са наречени демокрации. Със сигурност наред с по-старите членки на Европейския съюз тук могат да бъдат включени някои страни зад океана като САЩ, Канада, Австралия и Нова Зеландия.. Какви общи характеристики имат помежду си тези държави и какво ги отличава от смятаните по принцип за *не-демокрации*? Както при позитивния подход към характеристиките на социализма и капитализма, аз търся минималния пакет признаци, необходимите и достатъчните условия, първичните разграничителни критерии.

Следвайки Schumpeter (1942), белезите, които разграничават демокрацията от други форми на управление, се проявяват в нейните *процедурни* характеристики. Според позитивния подход формата на управление на една държава се квалифицира като демокрация само ако нейните лидери са избрани чрез добре определена процедура, чийто основни компоненти са конкуренция между политически партии, и повтарящи се избори, както и законодателна дейност на така избрания парламент. Тези, които са управлявали, не трябва (и не могат) да бъдат свалени от власт с демонстрации, масова принуда, метежи, размирици, въоръжена сила, убийство, или конспирация. Те *могат да бъдат свалени* по цивилизован начин, чрез гласуване на процедури при следващите избори. Ако избраните лидери не бъдат преизбрани, те предават властта на победителите в изборите без съпротива. Тези процедурни характеристики могат да се смятат за *минимални условия*, необходими и достатъчни за прилагането на демокрация.

Бих искал да подчертая какво *не* означава това определение:

- а) То не включва мнение за това колко зряла или развита е въпросната демокрация. Тя може да изпълни минималните условия дори ако иначе е твърде груба, ако управлението е недостатъчно прозрачно, и ако прякото гражданско участие в политическите решения е слабо.
- б) Минималните условия не включват уговорки за качеството на управлението. Демократично избраното правителство може да бъде компетентно или некомпетентно, пестящо или разхищаващо, честно или нечестно, стига правилата на демокрацията да са спазени при избирането на неговите лидери.
- в) Минималните условия не са изразени в концептуалния апарат на конституционното право. Конституцията на една държава може вече да включва минималното условие за редовни процедури при парламентарни избори и назначаване на правителства. Но все пак формата на управление може да изпълни минималните условия, ако нейната конституция е неясна по този въпрос. Великобритания, пионерът в конституционното управление, все още няма систематизирана конституция.
- г) Минималните условия не съдържат нищо относно *стабилността* на демокрацията. Те позволяват да се *тества* дали има демокрация в една държава в определен момент, но не дават политически съвет за това как да се защити демокрацията. Това е важно предупреждение, което трябва да прибавя към предишните си трудове.

Днес в Унгария има демокрация, защото процедурните правила за избиране и освобождаване на лидери са запазени досега. Загубилите изборите предаваха властта на победителите по цивилизован начин. За първи път през миналата година (2006) беше преизбрана управленската коалиция, което стана според процедурните правила.

Фактът обаче, че това се е случвало досега, не е абсолютна гаранция, че ще се случва и в бъдеще. Изпълнението на минималните условия *днес* не е достатъчно за оцеляването на демокрацията *утре*. Минималните условия трябва да се спазват отново и отново, ден след ден. Ако сте спечелили, упражнявайте правото си да управлявате. Ако сте загубили, приемоте политическото поражение. Не е трудно да се приеме победата, но приемането на поражението е лакмусът, който показва дали демокрацията действа, или не. Ако големите политически сили не успеят да изпълнят това минимално условие, демокрацията е в опасност.¹¹

¹¹ Комунистите и социалдемократите се разграничават основно по това как се отнасят към процедурите на демокрацията. Комунистите са готови да минат без тях, да вземат властта със сила, а след това да откажат да я предадат. Те смятат демокрацията за нещо „формално“, празен комплект от правила на играта. От своя страна социалдемократите никога не поставят себе си над процедурните правила на демокрацията, те се опитват да поемат управлението чрез спечелване на избори и са готови да предадат властта, когато са победени в изборите.

Нека се върнем към списъка на това какво не включват минималните условия.

д) Важно е да наблегнем, че представеното положително определение не включва ценностни преценки.¹² Възможно е да харесваме или отхвърляме демократичната форма на управление, която изпълнява минималните условия. Дискусията тук се ограничава до това дали има демокрация в една държава в определен момент, или не.

Според критериите на позитивния подход може да се потвърди, че в Унгария (и другите девет източноевропейски държави-членки на ЕС) демокрацията се прилага.

Възприемане на капитализъм и демокрация – нормативен подход

Нека се обърнем към нормативния подход към проблемите, разделяйки ги на два етапа. Първо, нека разгледаме доводите на тези, които не опровергават позитивните мнения, че капитализмът е сменил социализма и демокрацията е заместила диктатурата. Те не ги оспорват; те са просто уплашени и ужасени от това как са се развили нещата от промените насам.

Напълно осъзнавам факта, че подобно недоволство е широко разпространено, но то не се разкрива основно на шумни демонстрации. И което е по-важно - обществото може по-скоро да “мърмори” насаме, отколкото да даде израз на оплакванията си на улицата, но неудовлетворението се проявява в надеждни проучвания на общественото мнение и няколко старателни, обективни емпирични изследвания (Ferge, 1996; Vásárhelyi, 2005; Sági, 2006).

Въпреки че в тази студия нямам за цел да анализирам демонстрациите или причините за общественото неудовлетворение, трябва да се направят няколко забележки относно някои възгледи, често споделяни сред интелектуалци и в политическа дискусия. Тук са разгледани три групи възгледи.

Първата съдържа мненията, свързани с подкрепа на *реформирация* капитализъм - критиката се ограничава до някои характеристики на системата. Аз разглеждам такава критика като полезна и се опитвам да я следвам. Тя може стигне доста далеч и да бъде твърде остра, тъй като е честа практика да откриваме агонизирани, несправедливи, морално осъдителни черти, характерни за капиталистическата система. Съществуват някои добре известни примери като обидно несправедливи неравенства в дохода, благополучието и знанията, масова безработица и нисък ръст на заетост. Тези неприятни или вредни черти не могат да се елиминират, но могат значително да се ограничат.

Онези, които споделят тези виждания, не проповядват отдръпване от семейството на капиталистическите системи. Те препоръчват вариант на

¹² Изискването за демократична форма на управление се намира високо в моя личен ред на ценности.

системата, различен от днешния. Тяхната цел не е да повалят капитализма, а да променят някои от неговите институции, законодателство и обичаи. Такива критики са широко разпространени.

Втората група виждания се отнася до някакъв *трети вид система*. *Първата система* - капитализмът, е лоша.¹³ *Втората*, която се опитва да го замени - социализмът, също е лоша. Така че нека има *трета система* или *трети начин*, както понякога е наричана. Такива виждания се застъпват от някои (но не всички) неомарксисти, но се споделят и от хора, които нямат нищо общо с марксизма. Подобни виждания могат да се намерят както в Унгария, така и на други места.

Нека светът бъде по-добър и *различен*, но къде трябва да е разликата? Той със сигурност не бива да напомня ужасната система на Ленин и Сталин. Но ако попитаме привържениците на такива възгледи какви конкретни поуки можем да извлечем от падането на социалистическата система, отговорът е неубедителен. Типичният отговор е, че нейният провал *сам по себе си* не води до никакви разбулващи изводи. Ленин, Сталин и техните последователи се справиха зле; сега е време социализмът да се справи добре. Ако ги попитате как, те не знаят или не се чувстват задължени да се произнесат по въпроса. Те смятат, че са интелектуално и морално оправдани да отхвърлят съществуваща лоша система, дори ако не могат да изведат по конструктивен начин по-добра.

Според мен отговорът, който е описан по-горе, е безотговорен въпреки дългата си история – това беше отговорът, даден от Маркс, който не си направи труда да създаде правилата на действие на бъдещото социалистическо общество и дори пренебрежително заклеяваше онези, които се опитваха да направят това: „И така парижкото *Revue Positiviste* ме упреква за това, че, от една страна, се отнасям метафизично към икономиката, а от друга – представете си! – се ограничавам до обикновен критичен анализ на реалните факти, вместо да пиша рецепти в духа на О. Конт за кухнята на бъдещето” (Marx, 1974, p. 26). В своя *Anti-Dühring* Енгелс се подиграва на учен, който твърди, че е открил „нов социален ред ... построен в неговата глава, в неговия ум, пълен с абсолютни истини”, наричайки го „епигонът на утопистите” (Engels, 1963, p. 363). Маркс и Енгелс смятат, че е „ненаучно” предварително да се определя как точно ще действа бъдещето общество. Сто милиона души платиха най-скъпата цена за техния безотговорен пропуск, тъй като експериментите, свързани с решението какво да бъде бъдещото общество, бяха извършени на живо, върху тях.

Капитализмът наистина има много отблъскващи черти. Не очаквам „хората от улицата” или дори онези, които пишат за тъмната страна на

¹³ Основната критика на капитализма днес е тясно свързана с протестите срещу глобализма, които включват много, понякога противоречиви, възгледи. Те смятат експлоатирането на бедните, изоставящи държави за възмутително, или обратно, виждат опасност в конкуренцията, която по-слабо развитите държави внасят в световната търговия, страхувайки се за заетостта въкъси. Разглеждането на тези влиятелни политически и интелектуални тенденции би излязло извън темата на студията.

капиталистическата система в своите трудове, да препоръчат по-добра замяна. Нито пък очаквам конструктивни предложения от останалата част от интелигенцията, освен ако професията им е изследване на социалните развития. Но мисля, че има други изисквания към икономистите, социолозите, политическите философи или съвременните историци, чиято професия и призвание е да изследват процесите на социална трансформация. Професионалната отговорност и интелектуалната честност изискват от тях, насърчавайки хората да отхвърлят капитализма и внимателно изследвайки историческите поуки, да посочат коя система да се приеме вместо капиталистическата. Нека излязат конструктивно с алтернативни планове за обществото и съзнателно да изследват изпълнимостта на препоръчаната система. Дали реалистично са взели под внимание човешката природа? Дали имат предвид сегашното състояние на технологиите? Ако искат да постигнат демократична система на управление, дали привържениците на техния план имат шанс да спечелят свободни избори? Или те предлагат друга форма на управление? Ако съществуваша такива планове, ние можехме да помислим върху тях и да ги обсъдим. Няма задоволителен начин да се дискутират празни лозунги и утопии.

Накрая в отделна, трета група поставям възгледите на тези, които проповядват *двойствен популизъм*. Някои типични изрази в тяхната реторика включват: „ястребов капитализъм“, „луксозна печалба“, „управление на банкера“ и много други. Какъв вид икономическа система биха искали да видят хората, които пораждат чувства с такива изрази? Какви правила трябва да се въведат, за да се превърне лозунговата им критика в практичен език? Дали търговските лицензи ще се дават само на „благите капиталисти“ и ще се отнемат от онези с „ястребов характер“? Ще има ли печалба, но тя да не бъде луксозна? Ще има ли действаща капиталистическа икономика, но не банки, тъй като те не могат да очакват законовите правила в държавата да продължават да защитават тяхната собственост или да спазват техните договори?

Такава реторика показва липса на кураж да се отхвърли капитализмът и желание от страна на интелектуалната власт да го реформира по изпълними, полезни начини.

„Замяна на елита“ и „раздаване на правосъдие“ – нормативен подход

Така завършва първият етап от анализа на нормативния подход, покривайки възгледите на онези, които признават факта за промяна на системата, но не харесват неговите последствия.

Вторият етап включва изследване на възгледите на тези, които се съмняват дали въобще е настъпила промяна на системата. Това обхваща позитивните критерии с нормативните. (Разбира се, не казвам, че привържениците на тези възгледи правят разлика между *позитивни* и *нормативни* или въобще са премислили основата на позициите си. Това е несъществено. Анализирайки тези гледни точки, всеки възглед може да се категоризира независимо от това.)

Възгледи, които обхващат позитивните и нормативните подходи, имат еднаква структура. Аргументите започват с формулата „Смятам промяната на системата за незавършена (или може би процес, който още не е започнал), защото приемам една промяна като „промяна на системата“, ако тя покрива определено условие или условия.“ После следва нормативното условие или може би група от условия.

Много нормативни условия бяха представени по-рано във все още бурния политически климат на лятото и есента на 2006 г. Някои от речите, изказани на площад „Лайош Кошут“, бяха цитирани в началото на студията. Тези и подобни условия са източникът на няколко нормативни искания, от които ще изброя шест примера.

Пример 1. Не можем да говорим за промяна на системата, защото кадрите от старата комунистическа система все още заемат лидерски позиции. Пълната смяна на състава е съществена за промяната на системата, т.е. на езика на социалната наука необходима е пълна или почти пълна смяна на предишния елит с нов.

Пример 2. Не можем да говорим за промяна на системата, докато тези, които са отговорни за престъпленията на старата система, остават ненаказани. Раздаването на правосъдие е съществено за смяната на системата.

Пример 3. Не можем да говорим за промяна на системата докато действа сегашната конституция. Тя е неприемлива и нейните недостатъци не могат да бъдат „закърпени“ и отстранени с малки промени. Ние се нуждаем от нова конституция и за да я обсъдим и приемем, ни е необходимо конституционно общо събрание.

Пример 4. Не можем да говорим за промяна на системата, когато хората не са запитани каква система желаят. Необходим е референдум, който ще направи новата система законна.

Пример 5. Не можем да говорим за промяна на системата, защото истинската промяна трябва да се основава на задоволяване на националните искания. Тези искания варират широко - от преразглеждане на Трианонското споразумение до възстановяване на границите на държавата отпреди 1919 г., или дори въвеждане на расистки правила за противодействие на предполагаемо доминиране на *неунгарци* или *ненапълно унгарци и евреи*.

Пример 6. Не можем да говорим за промяна на системата, докато сегашната форма на управление остава. Тя напомня формата на република сред заобикалящи я държави, където Унгария се нуждае от много специална държавна форма, основана на доктрината на Свещената корона. Понякога се казва, че държавата не трябва въобще да бъде република, а кралство.

Във всичките шест примера се съдържа отричане, че е настъпила промяна на системата не поради желание за минимални условия (нуждата от които

обикновено не се признава), а защото нормативните условия, поставени от ораторите, не са покрити.

Тази студия се ограничава до първите два примера.

Смяна на елита. Унгария и Източна Европа смениха социалистическата си система с капиталистическа с огромна скорост. Струва си да погледнем някои исторически примери в този смисъл. Може да споменем няколко столетия, които са изминали в Англия - първата държава в прехода към капитализъм, преди предкапиталистическата собственост да бъде заменена с капиталистическа. Силата на монархията постепенно отслабва, появяват се ранни признаци на самоуправление и парламентаризъм, после постепенно се засилва тежестта на изборния процес и Парламента, докато възникне парламентарната монархия и накрая – през втората половина на XIX век (близкото минало в исторически смисъл) – демокрацията. Промяната на икономическата и политическата система настъпва на няколко етапа за продължително време. Наблюдават се дълги преходни периоди със случайни застои и временни обрати или интервали на ускорена промяна. Докато значението на аристокрацията в елита постепенно намалява през вековете, не можем да посочим нито един кратък период в процеса на трансформация през тази епоха, когато е настъпила радикална смяна в политиката или икономиката. (Единственото изключение е кратък период в средата на XVII век, следван от бърза реставрация.) Хората на старата и новата система живеят рамо до рамо и се борят за власт и богатство. Съществува съперничество, борба и в същото време съдействие и сътрудничество сред тях в различни степени (Kontler, 1993; Rubinstein, 1986; Stone, 1993; Stone et al., 1984).

След голямо забавяне (измерено в исторически мащаб) унгарската история показва подобно развитие в състава на елита и взаимодействията в него през втората половина на XIX и първата половина на XX век. Съставът на политическия елит се променя внезапно след загубата във войната за независимост през 1849 г., но тенденцията към приемственост е възстановена отново след 1867 г. Елитът, съставен от различни групи от аристокрацията, едрите земевладелци, дребното дворянство, средните класи от гражданското общество и света на бизнеса, съществува съвместно. Неговият състав се променя, но със сигурност няма радикална промяна в устройството. Предишният елит – аристокрацията и едрите земевладелци, продължава да заема важни позиции в политическата власт и тяхното влияние се разширява към бизнес-сферата. Съществува видимо съперничество и сътрудничество между различните класи и групи в хетерогенния елит (Kövér, 2002; Lakatos, 1942; Lengyel, 1987 и 1989; Péter, 1993).

Голяма трансформация, която промени елита по бърз и брутален начин, беше отхвърлянето на капиталистическата и създаването на социалистическа система. Това беше извършено първо в Съветска Русия, а след това с установяването на комунизма в други държави.

Какво се случи в Унгария при последната промяна на системата? Съществуват някои заслужаващи внимание емпирични изследвания, които представят доста ясна картина. В началото на постсоциалистическия преход беше издигната радикална хипотеза, според която предишният елит ще оцелее почти непокътнат и устройството му едва ли ще се промени, защото ще се развие „номенклатурна буржоазия“ (Hankiss, 1990) и ще се появи „политически капитализъм“ (Staniszki, 1991). Въпреки че все още се поддържа, този възглед е изключително преувеличен. Емпирични изследвания показват, че това не се случи дори в ранния период на прехода (Böröcz and Róna-Tas, 1995; Széleányi, Széleányi and Kovách, 1995). Всъщност само малка част от новия политически и икономически елит заемаше по-високи позиции при стария режим (вж. табл. 3). Голяма част от тях напреднаха от по-ниските равнища на старата политико-бюрократична класа, а много други дойдоха от социални групи извън стария елит.

Таблица 3
Заетост на унгарския елит след промяната в системата (1993 г.), дял на вече заемащите такива позиции през 1988 г., %

Позиции, заемани през 1988 г.	Изцяло нов елит	Нов икономически елит	Нов политически елит	Нов културен елит
Десижън-мейкъри в културата	2.9	0.2	3.1	12.8
Икономически лидери	20.8	30.9	3.7	4.5
Партийни служители	3.3	2.2	3.1	7.5
Държавни служители	5.6	1.6	20.5	2.3
Общ дял	32.6	34.9	30.4	27.1

Източник: Széleányi, Széleányi and Kovách, 1995.

Основните становища са подкрепени по-нататък от данните в табл. 4 и 5. Анализът и на двете таблици се основава на допускането, че приемствеността доминира в кариерите на членовете на пост-социалистическия елит, ако те са членували в старата Унгарска социалистическа работническа партия. Това е опростяване, тъй като много представители на стария политически и още повече на стария икономически елит не бяха партийни членове. Въпреки това съществуваше силна корелация между принадлежност към елита и партийно членство; това е добър показател за приемственост между стария и новия елит.

От Таблица 4 ясно се вижда, че макар и да нямаше драстична промяна в устройството, скоро започна частично разпускане на стария елит. Тенденцията продължи, така че малко повече от ¼ от новия икономически елит през 2001 г. бяха членове на комунистическата партия (Csité and Kovách, 1997; Csurgó, Himesi and Kovách, 2002).

Таблица 4
Дял на бивши членове на комунистическата партия в икономическия елит, %

1988 г.	1993 г.	1997 г.	2001 г.
83.3	66.1	49.8	26.8

Забележка: Един и същ въпрос беше зададен през всяка от четирите години и изчисленията са направени на базата на отговорите.

Източник: Csité and Kovách, 1997; Csurgó, Himesi and Kovách, 2002.

Второто от цитираните изследвания е източникът на табл. 5, на която са дадени данни за политическия и културния, както и икономическия елит през 2001 г. Тенденциите са подобни и в трите сегмента - ясно, твърдо намаление в дела на членовете на бившата комунистическа партия. Имайки предвид изводите от проучвания, направени по различни методи, можем да кажем, че делът на новия елит, състоящ се от членове на стария, намалява. (Други изтъкнати приноси в литературата относно промяната на унгарския елит са: Kolosi and Sági, 1999; Kovách, 2002 и 2006; Laki and Szalai, 2004; Lengyel, 1997; Kostova, 1996; Spéder, 1999; Szalai, 1996a и 1996b).

Таблица 5

Дял на бившите членове на комунистическата партия в различните елити, %

	Културен	Политически	Икономически
Никога член	71.2	64.3	72.2
Бивш член	25.9	32.9	26.8
Без отговор	2.9	2.8	1.0
Общо	100	100	100

Източник. Csurgó, Himesi and Kovách, 2002, p. 322.

Признавам, че се ядосвам, когато видя на лидерски позиции хора, които от личен опит знам, че са навредили много, докато са заемали високи постове при стария режим. Превеждайки това на езика на тази студия, аз също използвам нормативен подход и често съм вбесен, но се опитвам да контролирам чувствата си. Връщайки се към позитивния подход, поддържам предишния си възглед, че промяната на елита не е *необходимо* условие за обявяване на промяната на системата за завършена. Капиталистическата система съставя собствена лидерска класа, привличайки и събирайки хора, които могат да играят тази роля, и скоро отхвърля неподходящите, дори ако са започнали от напреднала позиция. Този силен механизъм на избиране е една от тайните на успеха на капиталистическата икономика. По същия начин политическата демокрация изгражда собствена лидерска класа. Прави се избор между партии и движения, както при пазарната конкуренция. Онези, които се окажат неподходящи, рано или късно биват елиминирани. Никой не може да каже, че механизмите на избор в тези две сфери работят перфектно. Понякога е възможно неталантливи и нечестни хора да заемат върхови позиции, докато талантливите и честните са изхвърлени. Но като цяло избирането е доста ефективно. С времето този процес става все по-надежден, въпреки че все още могат да се очакват грешни избори.

За съжаление не съществува пълно равенство на възможностите. Може наистина да бъде предимство за човек и семейството му, ако е заемал високи позиции и при предишния режим. (Същевременно това първоначално може да бъде недостатък, предизвиквайки антипатия в околните.) Но предимството ще изгуби силата си с времето. Определено никой няма да има гарантирана работа завинаги, ако е некомпетентен да я върши. Промяната на системата е водена от самата система.

Раздаване на правосъдие. Ако под това се имат предвид криминални съдебни процедури, извършени по закон и завършващи със законна присъда, то нищо

подобно не е направено. Дори един-два съдебни процеса, свързани с разпръскването на демонстрации с огън през 1956 г., завършиха по съмнителен начин. Единствената друга стъпка беше да се забрани на някои групи от бившия политически елит да заемат определени длъжности.

В началото на 90-те години на миналия век се проведеха остри дебати относно раздаването на правосъдие. Беше предложено законодателство за точно възмездие за престъпления, извършени при стария режим, но законът не беше одобрен от парламента. По онова време мненията бяха разделени между политическите партии и сред участниците в обществения дебат. Нямаше широк консенсус за това кое законно действие ще бъде справедливо. В резултат нито в Унгария, нито в съседните държави не се намери решение, защото обществото беше дълбоко разделено относно желанието за справедливост в исторически смисъл (вж. Péter Kende, 2000). Впоследствие дебатът постепенно замря и усилията да се предприемат действия бяха възпрепятствани от решения на конституционния съд. Жаравата на дебата от време на време се разпалваше, но скоро отново се превръщаше в пепел.¹⁴

Нека отново повторя, че аз също бях възмутен, когато изненадващо в концертна зала срещнах съдия, пратил мои приятели в затвора след 1956 г. Дребни крадци и хулигани по баровете са в затвора, но онези, които активно и ентусиазирано участваха в потисничеството, се разхождат свободно. Когато обществото се гневеше относно информаторите при стария режим, аз съчувствах на недоволните - фокусът беше върху хора, които са били зъбни колела в машината на потисничеството, но нито косъм не падна от главите на онези, които бяха двигателите.

Все още обаче поддържам възгледа, който изразих относно позитивния подход - наказването на престъпниците не е *необходимо* условие, за да твърдим, че промяната на системата е завършила. Нека разгледаме точно и прецизно определението „необходимост“. Новата икономическа и политическа система все още може да действа, ако виновните не са наказани.

Новата система трябва да се възприема без илюзии, дори ако по-високата моралност би изисквала виновните да бъдат наказани. Нито капиталистическата икономическа система, нито парламентарната демокрация са триумф на чистата моралност. В едно от родните места на демокрацията, САЩ - първата държава, формулирала и приела демократична конституция, в онзи исторически момент имаше милиони негри под робство. Някои от основателите също притежаваха роби. С промяната на системата и на формата на управление, което в САЩ съвпадна, се появили *минималните* условия за капиталистическата система и демократичното управление. Последното само по себе си е историческа победа с огромно значение, но никой не може да го възприема като надхвърлящо минимума. Това е стартовата точка и посоката, в

¹⁴ Относно дебатите в Унгария и усилията да се потушат вж. Fogarassy, 2001; Halmai, 2006; Rainer, 2000.

която ще поемем оттук нататък, зависи преди всичко от лидерите и гражданите на тази държава.

Между двете изисквания - смяна на елита и раздаване на правосъдие, съществува връзка, която заслужава да се разгледа по-подробно.

Промяната на системата, започнала през 1989 г., се извърши без кръвопролития или насилие. Не много отдавна чествахме 50-годишнината от 1956 г. и е време да направим сравнение със събитията от онзи период. Със сигурност първоначалните движения тогава не обявяваха за своя цел промяна на системата, но ако не бяха сразени от външни сили, най-вероятно щеше да се стигне дотам. И това щеше да е промяна на системата, за която впоследствие никой нямаше да твърди, че е извършена без насилие. Тя започна с въоръжен бунт и първоначално лидерите на стария режим искаха да победят бунтовниците с въоръжени сили. Съветски танкове се появиха и стреляха по улиците на Будапеща; хиляди загинаха от двете страни на барикадите. Нагласата, че властващите при стария режим трябва да бъдат наказани, се загнезди в умовете на много хора. Част от тях търсеха отмъщение, а в някои случаи страстите достигнаха желание за линчуване.

В този смисъл през 1989 г. и след това нямаше признаци за това.¹⁵ Това беше „кадифена“ революция, както чехите толкова образно я нарекоха. Причината за липсата на кръвопролития не беше, че човешката природа се е променила след три десетилетия и половина. Тази трансформация започна със съгласие и компромис, около масата на преговорите. Нейният сценарий беше дискутиран точка по точка, с пазарене между старите и новите лидери. Онези, които преди са упражнявали пълна власт, не направиха опит да посегнат към оръжията си. Вместо това те сътрудничеа за развитието на демократични процедури и капиталистическа икономика. Те направиха това със сърдити лица, но го направиха. Една от причините да сътрудничат беше да не бъдат изключени от политическата и икономическата дейност, условие за което беше да приемат новите правила на играта.¹⁶

„Бихте ли искали революция?“ Тази класическа фраза на József Antall, първият министър-председател на новата демокрация, е често цитирана, когато хората настояваха за пълна смяна на властващите и наказване на виновните.

Тук се съпоставят противоречиви ценности: от една страна, смяна на властващите и раздаване на правосъдие, а от друга, желание за ненасилие. Според нормативния подход към моята система от ценности по-важно е големите социални трансформации да се извършат без кръвопролития, загуба

¹⁵ Изключението сред новите държави в ЕС беше Румъния, където Чаушеску и съпругата му бяха екзекутирани в началото на промяната на системата.

¹⁶ На дискусиите на кръглата маса не беше постигнато формално споразумение, което да изключи възможността за криминални съдебни процеси срещу отговорните (вж. Rainer, 2000). Но начинът, по който подобни процеси бяха избягвани през следващите години, показва, че е съществувало неизречено споразумение за това и от двете страни.

на живот или насилие, отколкото старите лица да изчезнат и да се раздаде правосъдие.¹⁷ Но аз знам, че не всеки споделя такава ценностна система. Някои искат представителите на стария режим да бъдат отстранени и наказани, дори ако това означава насилие.

Начинът, по който се сменяше елитът и раздаваше правосъдие в Унгария беше вътрешен въпрос. Нямаше външна намеса за това какво да се случи и какво да остане извън процеса на трансформация, защото ние решавахме сами. Все пак заслужава да споменем голямото международно влияние върху процесите, които протекоха и продължават да се развиват в Унгария и в другите източноевропейски държави.

Тук бих искал да обърна внимание само на един международен ефект - влиянието върху голямата трансформация на Китай.¹⁸ В тази огромна държава с население от 1.3 млрд. човека се извършва промяна на системата. Ще има ли бунт, кървави сблъсъци или гражданска война с милиони жертви? Или тя ще се осъществи по мирен начин? Засега по-вероятно е второто, една от причините за което е, че комунистическите кадри не възпрепятстват развитието на капитализъм. Напротив, те търсят своя дял от печалбите. Партийни секретари присвояват част или целите активи на предприятия. Общински фирми попадат под контрола на кметовете. Синовете и дъщерите на генерали учат в скъпи бизнес-училища, които ще ги подготвят за високи позиции в бизнеса. Всичко това е твърде отблъскващо, но то има предимството, че комунистическата партия става иконом, а не враг на капитализма. Процесът е неморален, но той обезоръжава съпротивата на старите господари към новата система, давайки им дял от богатството ѝ.

За китайските наблюдатели на Източна Европа това наподобява на ставащото при нас. Но ако бяхме започнали да завързваме на уличните лампи старите кадри, които смятахме за отговорни за престъпленията на отминалия ред, или ако не да ги линчуваме, то законно масово да ги изпращаме в затвори заради стари нарушения? Ами ако тези кадри бяха изключени от бизнеса и политическия живот? Подобни действия лесно можеха да отклонят китайските комунисти от мирния преход. Тогава вместо тайно въвеждане на капитализъм те биха предпочели разюздано потисничество и съпротива на промяната на системата.

Не е преувеличено да се каже, че хората в Китай наблюдават какво става в Източна Европа. Те следяха отблизо унгарската реформа през 1968 г., която силно повлия върху реформаторските мерки в Китай. Същевременно те наблюдаваха отблизо действията на Горбачов, смятайки ги за предупреждение

¹⁷ Според Kende (2000) Унгария може би е отишла твърде далеч в това отношение в началото на 90-те години. Може би тогава би било възможно да се намерят процедури за раздаване на правосъдие, съответстващи на природата на ненасилие на прехода. Разбира се, остава под въпрос дали подобни процедури биха могли да се приложат днес - 15-18 години по-късно.

¹⁸ Ще се върна към трансформацията на Китай в Приложението на тази студия.

относно възможността Китай да се разпадне както Съветския съюз. Те все още следят събитията в Източна Европа и по собствен начин правят заключения от тях. Подобни поуки си вадят също и Виетнам и Куба.

Тези от нас, които все още не са станали безвъзвратно провинциални, би трябвало да обърнат внимание и на косвените и далечни ефекти на трансформацията в Източна Европа.

Заключителни бележки

Основната цел на студията е да предложи *средство и метод на подход*. Как може човек да подходи към *положително определение* на социална структура? Как позитивният и отрицателният подход могат да се *запазят разделени* в теоретичния анализ? Това в никакъв случай не са лесни проблеми и тяхното разрешаване въобще не е обикновена задача. Аз се опитах да дам примери за тези теоретични задачи.

Както споменах във въведението на студията, аз не влизам в спор с демонстрантите на площад “Лайош Кошут”, нито с коментаторите на местните събития, които виждаме всеки ден в пресата и по телевизията. Но все пак се надявам, че идеите, които представих на твърде абстрактна плоскост, ще допринесат за по-нататъшното охлаждане и по този начин потушаване на страстите.

Когато сме погълнати от ежедневните събития и оценяването им, всички често губим чувство за перспектива. Не можем да видим гората от дърветата. Припомнянето на *фундаменталните* факти от промяната на системата – как са се появили капиталистическата икономика и парламентарната демокрация, може да ни помогне да разграничим по-маловажните опити на ежедневието от истински голямата историческа трансформация.

Да забравим последните 16 години е почти модерно. Аз възразявам! Ние трябва да си спомним основните промени и да се защитим от такива безотговорни атаки, за да формулираме по-балансиран начин на мислене.

Бих искал също да окуража читателя да преосмисли относителното тегло на изискванията и условията за трансформация. Ако съм убедил хората, че има минимални условия за промяна на системата и демокрацията, то тези хора трябва да дадат по-висок приоритет на защитата на тези условия.

Приложение

Трансформацията в Китай

Много пъти след мои лекции относно интерпретиране промяната на системата, която Централна и Източна Европа претърпя, ми беше задаван следният въпрос: Как може трансформацията в Китай да се вмести в схемата, описана тук? Не се ли появи трета система в Китай, която не е нито социализъм, нито капитализъм?

Трансформацията в Китай беше много по-бавна, отколкото в пост-социалистическите държави в Източна Европа. Но въпреки че беше бавна, не е вярно да се каже, че страната е достигнала до нова система, чиито черти ще останат непроменени за дълго време. Не е допустимо да се обърква бавно движещ се филм с такъв на пауза! През трите десетилетия след смъртта на Мао Цзе-дун Китай претърпя радикални промени в основните характеристики на системата си,, които продължават да се случват и по-нататък.

Таблица 6

Дял на частния и държавния сектор в Китай
(% от ДДС, според форма на собственост)

	1998 г.	1999 г.	2000 г.	2001 г.	2002 г.	2003 г.	Промяна
<i>Бизнес-сектор без селско стопанство</i>							
Частен сектор	43.0	45.3	47.7	51.8	54.6	57.1	+14.1
Държавен сектор	57.0	54.7	52.3	48.2	45.4	42.9	-14.1
• пряк държавен контрол	40.5	40.1	39.6	37.1	35.2	34.1	-6.4
• колективен контрол	16.5	14.7	12.7	11.2	10.1	8.8	-7.7
Общо (79% от БВП)	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	
<i>Бизнес-сектор</i>							
Частен сектор	53.5	54.9	56.3	59.4	61.5	63.3	+9.8
Държавен сектор	46.5	45.1	43.7	40.6	38.5	36.7	-9.8
• пряк държавен контрол	33.1	33.0	33.1	31.2	29.9	29.2	-3.9
• колективен контрол	13.4	12.1	10.6	9.4	8.6	7.5	-5.9
Общо (94% от БВП)	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	
<i>Цялата икономика</i>							
Частен сектор	50.4	51.5	52.8	55.5	57.4	59.2	+8.8
Държавен сектор	49.6	48.5	47.2	44.5	42.6	40.8	-8.8
• пряк държавен контрол	36.9	37.1	37.3	35.7	34.6	33.7	-3.2
• колективен контрол	12.7	11.3	10.0	8.8	8.0	7.1	-5.6
Общо (100% от БВП)	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	

Източник. OECD, 2005, p. 81.

На Таблица 6 е показано, че обществената собственост е намаляла, а делът на частната се е увеличил. Последната – според официалната класификация, използвана в таблицата, е достигнала 60% през 2003 г. Тук може да се добави, че това, което се нарича „колективна собственост” в китайската статистика, покрива не само активите на класическата държавна собственост на старите, но и на някои необичайни хибридни структури. Повечето градски или селски „колективни” предприятия включват собственическа роля на местния кмет, партиен секретар или директор на предприятието. Въпреки че не разполагам с най-новите национални статистики, от междинните доклади изглежда, че разширяването на частния сектор, свързан с обществено притежавания, е продължило след 2003 г. Първата характеристика на капитализма – доминираща роля на частния сектор, е или скоро ще бъде налице.

Бюрократичният механизъм на координация на плановата икономика отдавна е премахнат или се прилага само в тясна област. Пазарният механизъм се е превърнал в доминиращ координатор на икономическата дейност. Това се вижда ясно от табл. 7. Към 2003 г. 87-97% от производството (в зависимост от вида продукти) се продават на пазарни, а не по бюрократично фиксирани цени. Втората характеристика на капиталистическата система – преобладаване на пазарна координация, очевидно също е налице.

Таблица 7

Дял на транзакции, управлявани от пазарните цени в Китай
(% от общата стойност на транзакциите)

	1978 г.	1985 г.	1991 г.	1995 г.	1999 г.	2003 г.
<i>Производствени стоки</i>						
Пазарни цени	0	13	46	78	86	87.3
Цени, контролирани от държавата	0	23	18	6	4	2.7
Държавни цени	100	64	36	16	10	10
<i>Продажба на дребно</i>						
Пазарни цени	3	34	69	89	95	96.1
Цени, контролирани от държавата	0	19	10	2	1	1.3
Държавни цени	97	47	21	9	4	2.6
<i>Селскостопански стоки</i>						
Пазарни цени	6	40	58	79	83	96.5
Цени, контролирани от държавата	2	23	20	4	7	1.6
Държавни цени	93	37	22	17	9	1.9

Източник: OECD (2005), 29.

Колкото до третото условие, тук съществува трудност заради разминаването между думи и дела, между шумната реторика и реалната практика. Докато в речите или официално приетите резолюции комунистическата партия не отрече публично Маркс, Енгелс, Ленин, дори Сталин, и набляга на вяроност към идеите на Мао, тя отдавна се е отърсила от антикапитализма в управленската практика. Преди е било недопустимо „капиталист” да бъде член на партия от болшевишки тип, но сега това е възможно при спазването на официални партийни правила. Нараства взаимното проникване между лидерската класа на комунистическата партия и притежаващия и управляващия елит на капиталистическата икономика. Това става под

различни форми. Партийни кадри, високопоставени служители и генерали, назначени от комунистическата партия, участват в бизнес-дейности. Обратно, лидерите в света на бизнеса, вкл. притежателите на огромни богатства, могат да станат членове на национални или местни събрания (т.е. партията ги „избира“ за задачата), да бъдат поставени в комитетите на партийни организации или дори избрани за най-високия пост в партийна организация. Процесът на взаимно проникване се разширява чрез семейни контакти. Ако самият партийен функционер не стане „капиталист“, неговата съпруга, роднини или деца могат да направят това, докато роднините на „капиталистите“ се внедряват в апарата на комунистическата партия. Пред очите ни се създава нова лидерска класа със специален състав – класа с дълбок интерес към разпространяване и поддържане на капиталистическата система (Qian, 2003; Economist, 2007).

С други думи, третата, политическата характеристика на капиталистическата система е налице. Или поне може да се каже, че Китай твърдо напредва в тази посока.

В студията беше посочено, че демокрацията не е необходимо условие за съществуването на капиталистическа система. Има и капиталистически икономики, действащи в условията на тирания. Централна и Източна Европа получиха изключителния исторически шанс да съчетаят и двете трансформации – от социалистическа към капиталистическа система и от диктатура към демокрация. Китай не беше толкова благословен. Там липсват минималните условия за демокрация. Не съществува многопартийна система, с конкуренция и свободен избор между съперничаещи си идеологически и политически течения. Държавата използва властта си, за да смачка всяка независима организация или движение, пропагандиращи принципи, различни от официалните. В този смисъл старият режим все още господства (Economist, 2005; Human Rights Watch, 2007). Докато лицемерните споменавания на марксизма-ленинизма са по-скоро неудобни по време на икономическата трансформация, идеологията на „пролетарската диктатура“ съответства по-добре на наблягането върху твърда държавна власт, която не толерира независими изказвания на мнения.

Обобщавайки, трансформацията в Китай не е „изключение“, което опровергава теорията, представена в тази студия. Тя може лесно да се включи описаната аналитична схема. Нещо повече, може да се рискува дори с по-смело изказване: аналитичната схема предоставя полезен инструмент за анализиране на китайската трансформация в дълбочина.

Исползвана литература

- Berend, I. T.** Capitalism. - In: Baltes, P. B. and N. J. Smelser (eds.) International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences III, New York: Elsevier, 2001, p. 1454–1459.
- Böröcz, J. and Á. Róna-Tas.** Small Leap Forward: Emergence of New Economic Elites. - *Theory and Society*, 1995, 24:5, p. 751–781.
- Csöte, A. and I. Kovách.** Piaccgazdaság és gazdasági elit 1993–1997 (Market economy and economic elite 1993–1997). MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 1997.
- Csurgó, B., Zs. Himesi and I. Kovách.** Elitek és politikai preferenciák (Elites and political preferences). - In: Kurtán, S., P. Sándor and L. Vass (eds.). Magyarország politikai évkönyve 2001-ről (Political Yearbook of Hungary in 2001), Vol. 1. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, Budapest, 2002, p. 318–336.
- Economist The cauldron boils. - *Economist*, September 29, 2005.
- Economist Caught between right and left, town and country. - *Economist*, March 8, 2007.
- EBRD Transition Report. London, 2005.
- EBRD. Economic Statistics. www.ebrd.com/country/sector/econo/stats/sci.xls. Date of access: January 20, 2006.
- Engels, F. Anti-Dühring.** Herr Eugen Dühring's Revolution in Science. 3rd ed. Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1963.
- Ferge, Zs.** A rendszerváltás megítélése (Assessment of the change of system). - *Szociológiai Szemle*, 1996, 1, p. 51–74.
- Fischer, S., and R. Dornbusch.** Economics. New York: McGraw-Hill, 1983.
- Fogarassy, E.** Visszamenőleges igazságtétel Közép-Kelet-Európában, a rendszerváltás után (Retrospective justice in Central and Eastern Europe, after the change of system). - *Jogtudományi Közlöny*, 2001, 56:9, p. 381–387.
- György, P.** Kádár János – a forradalom évfordulóján (JK on the anniversary of the revolution). *Élet és Irodalom*, 2006, 50:45, p. 16.
- Halmi, G.** Facing with the Legacy of Human Rights Violations. Post-communist Approaches to Transitional Justice. - In: Gómez Isa, F., and K. de Feyter (eds.). International Protection of Human Rights: Achievements and Challenges. Bilbao: University of Deusto, 2006, p. 639–656.
- Hankiss, E.** East European alternatives. Oxford: Clarendon Press, 1990.
- Heilbrunner, R. L.** The Worldly Philosophers. New York: Simon and Schuster, 1980.
- Heilbrunner, R. L.** Capitalism. - In: Eatwell, J., M. Milgate, and P. Newman (eds.). The New Palgrave. A Dictionary of Economics. London: Macmillan, Vol. 1. 1991, p. 347–353.
- Human Rights Watch. China: Repression Sikes as People's Congress Closes, 2007, hrw.org/english/docs/2007/03/14/china.
- Kende, P.** Igazságtétel (Doing justice). Beszélő, 3rd series, 2000, Vol.3, p. 86–90.
- Kolosi, T., and M. Sági.** Change of system, change of elite. - In: Spéder, Zsolt, (ed.). Hungary..., 1999, p. 35–55.
- Kontler, L. Előszó** (Foreword). - In: Kontler, L. ed.: Túlélők. Elitek és társadalmi változás az újkori Európában (Survivors. Elites and social change in modern Europe).. Budapest: Atlantisz, 1993, p. 7–9.
- Kornai, J.** The Socialist System. The Political Economy of Communism. Princeton UP, Princeton NJ, 1993.
- Kovács, I. (ed.).** Hatalom és társadalmi változás: A poszt-szocializmus vége (Power and social change. The end of post-socialism). Budapest: Napvilág Kiadó, 2002.
- Kövér, Gy.** A felhalmozás íve (Curve of accumulation). Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2002.
- Kuran, T.** Why the Middle East is economically underdeveloped. Historical mechanisms of institutional stagnation. - *Journal of Economic Perspectives*, 2004, 18:3, p. 71–90.

- Lakatos, E.** A magyar politikai vezetőréteg 1848–1918 (The leading Hungarian political stratum) (self-published). Budapest, 1942.
- Laki, M., and J. Szalai.** Vállalkozók vagy polgárok? A nagyvállalkozók gazdasági és társadalmi helyzetének ambivalenciái az ezredforduló Magyarországon (Entrepreneurs or bourgeois? Ambivalences in the economic and social position of big business in turn-of-the-century Hungary), Budapest: Osiris Kiadó, 2004.
- Lengyel, Gy.** The Hungarian Business Elite in Historical Perspective. Inst. on East-Central Europe, Columbia Univ., N.Y., 1987.
- Lengyel, Gy.,** 1989, Vállalkozók, bankárok, kereskedők: A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század első felében (Entrepreneurs, bankers, traders: the Hungarian economic elite in the first half of the 20th century.). Budapest: Magvető Kiadó, 1989.)
- Lengyel, Gy.,** 1997, A gazdasági elit átalakulása (Transformation of the economic elite)., (Közszolgálati Tanulmányi Központ., BKE, Budapest, 1997.
- Kostova, D., M. Lazic and Gy. Lengyel.** The Transformation of the East European Economic Elites. Közszolgálati Tanulmányi Központ, BKE, Budapest, 1996.
- Mankiw, N. G.** Principles of Economics. Thomson–South-Western, Mason OH, 2004.
- Marx, K.** Capital. Vol. I. A Critical Analysis of Capitalist Production. London: Lawrence & Wishart/ Moscow: Progress Publishers, 1974.
- OECD.** Economic Surveys: China. Vol. 13. Paris: OECD, 2005.
- Péter, L.** Az arisztokrácia, a dzsentri és a parlamentáris tradíció a XIX. századi Magyarországon (Aristocracy, gentry, and parliamentary tradition in 19th century Hungary). - In: Kontler, L. (ed.). Túlélők..., 1993, p. 191–241.
- Pryor, F. L.** Market economic systems. - Journal of Comparative Economics, 2005, 13:1, p. 25–46.
- Pryor, F. L.** Economic systems of developing nations. - Comparative Economic Studies, 2006, 48:1, p. 77–99.
- Qian, Y.** How reform worked in China. - In: Rodrik, D. (ed.). In search of prosperity: Analytic Narratives on Economic Growth. Princeton: Princeton University Press, 2003, p. 297–333.
- Rainer, J. M.** Az újratemetés felmutatta az ősbűnt (The reburial showed the original sin). Interviewed by L. Sere. Élet és Irodalom, 2000, 44:42.
- Rubinstein, W. D.** Education and the Social Origins of British Elites 1880-1970. - *Past and Present*, 1986, N 112 (Aug.), p. 163-207.
- Sági, M.** A lakossági elégedettség alakulása (Development of public satisfaction). - In: Szivós, P., and I. Gy. Tóth. Feketén-fehéren, Társi monitor jelentések, 2005 (In black and white. Társi Monitor reports 2005). Budapest: Társi., 2006, p. 149–62.
- Schumpeter, J.** Capitalism, Socialism and Democracy. Harper and Brothers, New York, 1942.
- Spéder, Zs.** (ed.). Hungary in Flux. Hamburg: Kramer, 1999.
- Staniszkis, J.** Political capitalism. - In: Poland. East European Politics and Societies, 1991, Vol. 5, N 1, p. 127–41.
- Stone, L.** Anglia és a nyitott nemesség. - In: Kontler, L. (ed.). Túlélők..., 1993, p. 77–116.
- Stone, L., J.C. Stone.** An Open Elite?: England 1540-1880. Oxford Oxford University Press, 1984.
- Szalai, E.** Az elitek átváltozása (Transubstantiation of the elites). Budapest: Cserépfalvi Kiadó, 1996a.
- Szalai, E.** The studies of transitions: Intellectuals and value change. Collegium Budapest, Institute for Advanced Studies, Budapest, 1996b.
- Szelényi, Sz., I. Szelényi and I. Kovách.** The making of the Hungarian post-communist elite: circulation in politics, reproduction in the economy. - Theory and Society, 1995, 24:5, p. 697–722.
- Vásárhelyi, M.** Csalódások kora. Rendszerváltás alulnézetben (Age of disillusionments. Change of system from below). MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 2005.